

”Det er ikke en vaccine – det har været planlagt og organiseret længe” - konspirationsteorier om vacciner, og hvad vi stiller op med dem

Magt og afmagt: konspirationsteorier i Danmark og udlandet

Artiklen udforsker fænomenet anti-vaccinationskonspirationsteorier, som har dybe rødder, men som har fået fornyet aktualitet i kølvandet på coronapandemien. Ved hjælp af begreberne pseudoviden, stigmatiseret viden og denialism undersøger den argumenterne i disse teorier og argumenterer for, at traditionelle metoder som debunking har begrænset effekt. Artiklens hovedbudskab er, at troen på konspirationsteorier ikke blot skyldes manglende viden, men kræver en dybere forståelse af de bagvedliggende bevæggrunde. Artiklen analyserer

online-netværkene bag spredningen af anti-vaccinekonspirationer under covid-19-pandemien og diskuterer potentielle samfunds- og sundhedsmæssige konsekvenser. Endelig præsenterer den en praksisrettet tilgang for sundhedsprofessionelle til at kommunikere med vaccinemodstandere. Der opfordres til en nuanceret tilgang til modvirkning af anti-vaccinationskonspirationer, der gennem en fordomsfri og åben dialog anerkender kompleksiteten bag troen og de sociale og psykologiske behov og dynamikker, der opretholder den.

Konspirationsteorier og modstand mod vacciner er ikke et nyt fænomen. Det har eksisteret lige så længe, som der har været vacciner (Poland og Jacobson, 2011; Wolfe og Sharp, 2002; Stein, 2017). I begyndelsen af 1800-tallet floredede myter om, at koppevaccinen førte til en ”kolignende natur” hos vaccine-rede, eller at kalvelignende gevækster og bylder ville sprede sig på kroppen (Bonderup, 2006: 61). Modstanden kom imidlertid ikke kun fra befolkningen, men også fra videnskaben, der satte spørgsmålstegn ved, om risikoen ved koppevaccinen var for høj sammenlignet med risikoen ved naturligt pådraget infektion (Riedel, 2005). Vacciner har således altid været kontroversielle. Tanken om at få en ”unaturlig” kemisk væske ridset eller sprøjtet ind i kroppen kan virke skræmmende og for nogle mennesker forekomme mere risikabelt end at få den sygdom, som vaccinen skal beskytte imod (Blaskiewicz, 2013: 260). Vaccination sætter forholdet mellem stat, samfund og individ på spidsen, fordi vaccination er et sundhedsforebyggende tiltag, som meget direkte intervenserer i vores liv og kræver en aktiv stillingtagen fra den enkelte borgers side. I vaccinationsforebyggelsen forventes raske borgere at udsætte deres kroppe for et medicinsk indgreb for at beskytte sig mod en sygdom, de måske aldrig ville få ad naturlig vej og for at beskytte andre mennesker.

Under coronapandemien så vi en genopblomstring af en vaccinemodstand, som stillede sig kritisk over for den politiske og lægevidenskabelige konsensus om, at vaccination er et af de bedste redskaber til at bekæmpe virus og forbedre folkesundheden. En del af modstanden grundede i konspirationsteoretiske antagelser om, at vaccinerne var en del af et større politisk plan om at opnå kontrol med befolkningen eller at vaccinerne indeholdt en mikrochip,

RIKKE ALBERG PETERS

Lektor, HistorieLab –
UCL Erhvervsakademi og
professionshøjskole,
rlap@ucl.dk

der kunne bruges til overvågning (Sundhedsstyrelsen, 2021: 19; Peters og Bek-Thomsen, 2024; Leonard og Philippe, 2021).

Denne artikel analyserer aktuelle eksempler på fænomenet anti-vaccinationskonspirationsteorier, som parallelt med andre typer af videnskabskeptiske konspirationsteorier gennem de seneste år har fået et nyt spillerum via massiv spredning på nettet og sociale medier (Stein, 2017: 168; Burki, 2020). I første del af artiklen analyseres argumenterne og bevæggrundene i konspirationsteoriene om vacciner ved hjælp af de tre begreber stigmatiseret viden, pseudo-videnskab og *denialism*. Desuden beskrives de netværk og den cirkulation af konspirationsteorier, der foregik online under coronapandemien. På baggrund af data og eksempler fremkommet under pandemien diskuteres det, hvor udbredte holdningerne er i Danmark og andre vestlige lande, og hvilke samfunds- og sundhedsmæssige konsekvenser de kan have. Afslutningsvis gives der ud fra en række nyere, tværvideenskabelige studier et praksisrettet bud på, hvordan sundhedsprofessionelle, som f.eks. læger, sygeplejersker og sundhedsplejersker, kan kommunikere med borgere og patienter, der tror på konspirationsteorier om vacciner.

 Denne artikel analyserer aktuelle eksempler på fænomenet anti-vaccinationskonspirationsteorier som parallelt, med andre typer af videnskabskeptiske konspirationsteorier gennem de seneste år har fået et nyt spillerum via massiv spredning på nettet og sociale medier

Undersøgelser har vist, at troen på konspirationsteorier har psykologiske og sociale konsekvenser og influerer på personers handlinger og valg (Jolley og Douglas, 2014a; Jolley og Douglas, 2014b; Schernhammer, 2021; Wood, 2014; van Prooijen o.a., 2021). De konspirationsteoretiske myter om vaccination er samtidig vanskelige at komme til livs. Meget tyder på, at *debunking*, dvs. direkte punktering eller tilbagevisning af myter og misinformation om vacciner, kun har en ringe effekt, når først konspirationsteoriene har slået rod hos bestemte personer og befolkningsgrupper. Tværtimod kan forsøg på at modbevise føre til en forstærkning af mistilliden til myndighederne (Leonard og Philippe, 2021: 4; Goertzel, 2010: 493). Artiklens påstand er, at den såkaldte 'knowledge deficit'-hypotese, dvs. forestillingen om, at anti-vaccinationskonspirationsteorier skyldes manglende viden, manglende kognitiv formåen eller evne til at sætte sig ind i data er forældet og fejlagtig. Sundhedsmyndigheder og sundhedsprofessionelle må nå til en dybere forståelse af bevæggrundene bag forestillingerne, dersom fremtidige informationskampagner og en-til-en samtaler med modstandere skal have nogen effekt.

 Meget tyder på, at *debunking*, dvs. direkte punktering eller tilbagevisning af myter og misinformation om vacciner, kun

har en ringe effekt, når først konspirationsteorierne har slået rod hos bestemte personer og befolkningsgrupper

Vaccinomodstand og konspirationsteorier om vacciner

Vaccinomodstand er et komplekst socialt fænomen, som bedst kan beskrives ved hjælp af et spektrum (Poland og Jacobson, 2012: 860; McDonald, 2015; Leask o.a., 2012). I den ene ende af spektret finder vi bekymringer for følgevirkninger og skepsis over for om vacciner er tilstrækkeligt sikre og gennemtestede. Her er der oftest tale om personlige overvejelser for eller imod, som ikke nødvendigvis afviser vaccination som sådan, men som forholder sig skeptisk til en eller flere vacciner eller vaccinationsprogrammer. Vaccinomodstand kan udvikle sig til en ideologisk eller religiøst motiveret overbevisning om, at vaccination sker som led i en politisk undertrykkelse. Den opstår typisk i de tilfælde, hvor stater har indført restriktioner og vaccinationspåbud med mulighed for sanktioner (Peters og Bek-Thomsen, 2024: 48). Nogle afviser vacciner ud fra alternative, holistiske sundhedsforståelser, der sætter spørgsmålstegn ved lægevidenskabens og sundhedsmyndighedernes konsensus om de sundhedsmæssige fordele ved at opnå immunitet gennem vaccination. I den anden og yderste ende af spektret finder vi den holdning, at vacciner gives til befolkningen ud fra skjulte, ondsindede motiver, og at medicinalindustrien i ledtog med læger, Verdenssundhedsorganisationen (WHO) og sundhedsmyndigheder har økonomiske og magtmæssige interesser i at skjule f.eks. bivirkninger for at få så mange mennesker som muligt til at lade sig vaccinere. Denne type radikale modstandere går tit under den nedsættende betegnelse ”anti-vaxxere”. I den ende af spektret er vaccinomodstanden ofte blevet til en identitet eller form for ”livsmission” (Poland og Jacobson, 2012: 860).

En del af den voksende vaccineskepsis skyldes formentlig misinformation og konspirationsteorier om vacciner, som i dag spredes især på de sociale medier (Stein, 2017; Jolley og Douglas, 2014a). Det fik i 2019 WHO til at sætte vaccineskepsis på listen over de 10 største trusler mod verdenssundheden (WHO, 2019). Selvom man kan anskue modstanden på et spektrum, kan det være vanskeligt i praksis præcist at kategorisere en holdning, ligesom holdninger kan overlapse, skifte og rykke ind og ud over hinanden på spektret. Konspirationsteorierne om vacciner kan optræde i forskellige former og komme til udtryk i mere eller mindre udtalt grad over en bred del af spektret.

Konspirationsteorier kan beskrives som en antagelse om, at der bag bestemte hændelser eller fænomener findes en skjult plan eller årsag, som ikke er umiddelbart tilgængelig for alle. Konspirationsteorien afslører komplottet og viser i samme ombæring, hvem der står bag, og hvorfor den sande forklaring holdes skjult. Det så således fortællinger om, hvorfor, hvorledes og hvem der holder noget skjult (Brockhoff, Peters og Thorup, 2018; Barkun, 2016; Douglas og Sutton, 2023).

Konspirationsteorier om vacciner har forskellig karakter, men tager typisk afsæt i, at medicinalindustrien, sundhedsmyndigheder, læger, forskere og politikere, indfanget ved hjælp af termen ”Big Pharma” (Blaskiewicz, 2013), af forskellige årsager skjuler væsentlige informationer om eksempelvis vacciners indholdsstoffer og bivirkninger, og at der ligger nogle større, ondsindede hensigter bag vaccinationsprogrammer og den statslige ambition om at opnå flokimmunitet. I mange af konspirationsteorierne indtager WHO og multimilliardæren Bill Gates rollen som superskurk, der har en særlig magtmæssig og økonomisk interesse i at udbrede vacciner på verdensplan. Vacciner er i konspirationsteorierne således en del af et større politisk spil om at opnå kontrol over befolkningen for at opnå bestemte mål (Jolley og Douglas, 2014a: 1). Under coronapandemien opstod konspirationsteorien om en såkaldt ”Plan-demi”. Den postulerede, at virus bevidst var planlagt og startet af en række magtfulde aktører. Det angivelige formål var at tjene styrtende summer på en vaccine, som i virkeligheden indeholdt en gift, der over en årrække som led i ”den store nulstilling” udtænkt af World Economic Forum, kunne slå folk ihjel og nedbringe befolkningstallet. Eller som en 55-årig dansk kvinde formulerede det i et interview foretaget af Sundhedsstyrelsen og Epinion, der i 2021 undersøgte danskernes årsager til ikke at lade sig vaccinere: ”Det er ikke en vaccine – det har været planlagt og organiseret længe. Det handler om ’The great reset’. Man ønsker at nedjustere verdens befolkning og gøre dem til zombier mere eller mindre. Det vil eliten gøre og de gamle familier. [...] Det ved jeg fra mund til mund og fra udenlandske medier” (Sundhedsstyrelsen og Epinion, 2021: 19).

Kvindens udsagn, som også indgår i denne artikels overskrift, rimer på ironisk, men formentlig ikke-intenderet vis, på titlen på René Magrittes populære maleri ”Ceci n’est pas une pipe” (Det er ikke en pibe). Ligesom Magritte understreger billedets bedrag ved at pointere, at det, der tilsyneladende er en pibe, kun er et billede af en pibe, må kvindes udsagn tolkes, som at det, de fleste af os (godtroende) opfatter som en virksom vaccine, i virkeligheden er et *scam*, dvs. et bedrag, hvor der ligger noget andet bag, hvad enten den reducerer vores forplantningsevner eller får os til bevidstløst at parere ordrer som en flok zombier. Hvad vaccinen helt nøjagtigt skal bevirke, er mere eller mindre uvist i kvindens udsagn, dog er det sikkert, at vaccinen *ikke* er det, den udgiver sig for at være.

For at blive i sammenligningen med surrealismens dobbelthed i kunsten kan man sige, at konspirationsteorierne ofte er indbyrdes selvmodsigende og udtrykker et kognitivt paradoks: I nogle af teorierne antages det, at vaccinerne slår folk ihjel eller gør dem til zombier, i andre at det er pandemien, der er bevidst skabt i et laboratorium, for at vaccinen kan sælges til og redde så mange som muligt, så bagmændene kan tjene styrtende summer (Newman, Lewandowsky og Mayo, 2022; se også Blaskiewicz, 2013: 260). Den konspirationsteoretiske logik, som imidlertid er gennemgående i alle argumenterne, uanset konkrete aktører, motiver eller narrativer er – ligesom i surrealismen – at intet er, som det på overfladen tager sig ud.

Under coronapandemien spredtes konspirationsteorier om vaccins skadelige og giftige indholdsstoffer på de sociale medier, f.eks. på Instagram-kontoen 'VaccinesUncovered' med over 148.000 følgere, som postede opslag om vaccins kræftfremkaldende stoffer. Eller på den amerikanske vaccinemodstander Joseph Mercolas Facebook- og YouTube-kanaler, der kørte indslag om angivelige videnskabelige beviser for, at vaccinen kunne ødelægge immunsystemet og føre til infertilitet (CCDH, 2020: 15-6). I august 2020 slettede Facebook et opslag af Donald Trump, hvori han hævdede, at børn "næsten var immune over for SARS-CoV-2" (Burki, 2020: 504). I både danske og internationale opslag kunne man støde på det argument, at hastigheden, hvormed vaccinen var blevet udviklet og udrullet, var et bevis for, at det hele var planlagt: "Der er noget mystisk bag sygdommen. Den kommer pludseligt – det er som om, det er planlagt. Jeg ved ikke hvem, men nogle vil gerne styre verden, hvilket gør, at mange mennesker dør. Det samme med statsministeren" - som en af interviewpersonerne i Sundhedsstyrelsens undersøgelse udtrykte det (Sundhedsstyrelsen og Epinion, 2021: 19).

For så vidt har vaccineskeptikere ret i, at WHO, staten og sundhedsmyndighederne har en interesse i at opnå så høj vaccinetilslutning som muligt; gerne op mod 95 pct., som er grænsen for at opnå flokimmunitet i en befolkning (Sundhedsstyrelsen, 2022: 16). Når der er flokimmunitet, er alle ikke-vaccinerede individer beskyttede af de vaccinerede, idet der er for få individer til at opretholde en smittekæde, så virus ikke kan sprede sig. Når modstanden vokser og tilslutningen daler, er der risiko for, at en bestemt virus igen blomstrer op eller at en ny pandemi bliver en trussel for verdenssundheden. Siden den kontroversielle tidligere læge Andrew Wakefield publicerede sit studie i 1997, der angiveligt skulle påvise en sammenhæng mellem MFR-vaccinen og autisme, har tilslutningen til børnevaccinen mod mæslinger, fåresyge og røde hunde i flere lande været dalende (Jolley og Douglas, 2014a: 1). Wakefields studie er blevet tilbagevist ad flere omgange og han mistede sin autorisation i 2010, men han citeres stadig og betragtes som en helt i vaccineskeptiske miljøer (CCDH, 2020: 7).

Udbrud af mæslinger er de seneste år forekommet i blandt andet USA, Storbritannien og Tyskland, hvor sygdommen ellers i mange år var stort set uddyddet. Et af de mest kendte eksempler er det såkaldte "Disneyland-udbrud" i vinteren 2014-2015, hvor over 300 personer blev smittet ved et mæslingeudbrud, der stammede fra en forlystelsespark i Californien (Larsen, 2015; Zipprich, 2015). Stort set alle de smittede var ikkevaccinerede børn og unge. Så sent som i februar 2024 har der været mæslingeudbrud på en skole i Florida i et område, hvor der ikke er flokimmunitet på grund af en lav vaccinetilslutning (Mole, 2024).

Stigmatiseret viden, pseudovidenskab og *denialism*

Det er værd at lægge mærke til, at begrebet "anti-vaxxer" eller vaccineskeptiker ligesom begrebet konspirationsteoretiker eller pseudovidenskab er betegnel-

ser, som medier, eksperter og andre mennesker hæfter på personer, netværk og grupper med alternative opfattelser af, hvordan bestemte fænomener, data, hændelser og forhold skal udlægges. Opfattelserne afviger fra de officielle forklaringer og den samfundsmæssige konsensus, som myndigheder, videnskabelige institutioner og mainstreammedierne regner for autoritativ viden.

Stort set ingen vaccine- eller videnskabs skeptiske grupper beskriver sig selv ved hjælp af betegnelser som anti-vaxxer, pseudovidenskabelig eller vaccinekonspirationsteoretiker (Poland og Jacobson, 2012: 860). Organisationerne og grupperne har navne som "ChildHealthSafety", "The National Vaccine Information Center" eller den danske forening "Vaccinationsforum", hvis navne snarere signalerer rådgivning og information på linje med sundhedsmyndighederne end politiske interesse- eller græsrodsorganisationer. Tilsvarende vil vaccineskeptiske enkeltpersoner være tilbøjelige til at opfatte sig selv som informerede medicinske forbrugere eller "kritiske eksperter, der har uddannet sig selv" og som vil hævde, at afdækning af sand viden om eksempelvis immunsystemets funktion eller vacciners bivirkninger er alles domæne og ikke kun forbeholdt de officielle vidensaktører såsom uddannede læger og mikrobiologer (Brockhoff, Peters og Thorup, 2018: 92). Eller som en kvinde skrev i et læserbrev til Midtjyllands Avis i 2021: "Jeg tør som enkeltindivid ikke længere stole på sundhedsmyndighederne. Jeg tager skeen i egen hånd og styrker mit immunforsvar, så jeg kan stå bedre rustet til at modstå enhver virus eller virusmutation, der måtte komme" (Raes, 2021). Kvinden stoler tilsyneladende mere på sin egen fornemmelse af, hvordan man forebygger sygdomme og hvordan immunforsvaret virker, end på de videnskabelige forklaringer.

Anti-vaccinationskonspirationsteorier kan anskues som en del af bredere kategori af anti-videnskabskonspirationsteorier, da "anti-vaccinationskonspirationsteorier udgør et forsøg på at bortforklare den overbevisende videnskabelige evidens for, at vacciner er effektive, sikre og nødvendige" (Jolley og Douglas, 2014a: 1, oversat af forfatter). De afspejler en grundlæggende mistro og mistillid til den officielle videnskabelige forskning og minder derfor om konspirationsteorier om klimaforandringer, tobaks skadelige virkninger og genmodificerede afgrøder. Disse postulerer, at forskere bevidst, og fordi de er påvirket af politisk magtfulde aktører, skjuler, manipulerer og fabrikerer data og statistik, der skal bekræfte, at vacciner og GMO-afgrøder er sikre, at rygning fører til kræft og at der eksisterer menneskeskabte klimaforandringer. Klimaforandringer beskrives i teorierne som et svindelnummer, der skal sikre en socialistisk og "grøn" magtovertagelse af verden.

Men anti-vaccinationskonspirationsteoriernes forhold til viden og videnskab er ambivalent. På den ene side mistros alle officielle data, men på den anden side kræver de alternative kritiske eksperter *mere* viden, *mere* forskning, *mere* evidens og flere videnskabelige undersøgelser (Brockhoff, Peters og Thorup, 2018: 92). Mange af de vaccineskeptiske argumenter benytter sig af, hvad den amerikanske politolog Michael Barkun betegner som "stigmatiseret viden", det vil sige den form for viden, som er blevet afvist eller ignoreret af de officielle

vidensinstitutioner såsom universiteter, medicinske forskningsinstitutter og sundhedsmyndigheder (Barkun, 2016: 2). Stigmatiseret viden omfatter forkastede former for viden, der normalt ikke tillægges værdi: naturmedicin, alternative behandlingsformer og terapier, personlige oplevede erfaringer med eller anekdotisk viden om angivelige vaccineskader, mystisk, esoterisk eller spirituel viden samt forskellige former for ”undertrykt” viden, der er alment kendt, men som man mener bevidst skjules af myndighederne, for eksempel at medicinalindustrien konspirerer mod naturmedicin og skjuler kuren mod bestemte sygdomme. De udvider så at sige videnskravene til forskningen (Brockhoff, Peters og Thorup, 2018: 92).

Den tilgang deler de med store dele af New Age-filosofien og det, som videnskabshistorikeren Michael Gordin betegner som pseudovidenskab – det vil sige den type videnskab, der er blevet afvist og i løbet af historien dømt ude af det videnskabelige establishment som for eksempel frenologi, Flad jords teori, vands hukommelse og astrologi (Gordin, 2021). Gordin skelner mellem egentlig pseudovidenskab som i de ovenstående eksempler og *denialism* eller videnskabsafvisning, der snarere er karakteriseret ved ”en samling af oppositionelle argumenter, som ikke nødvendigvis hævder at formulere en samlet verdensudlægning, men hvis ærinde det er at så tvivl om den videnskabelige konsensus” (Gordin, 2021: 93). Den videnskabsafvisende strategi går således ud på at plante videnskabsskepsis eller tvivl uden at præsentere et alternativ, samt at ødelægge forskellige politiske regulativer, ordninger, lovgivning og anbefalinger fra statslige og overstatslige institutioner og myndigheder. Det være sig kampen mod reduktion af CO2 eller WHO’s anbefalinger om vaccination.

Et dansk eksempel på den strategi sås godt et halvt år inde i coronapandemien i september 2020, under et pressemøde med Regeringen, hvor en borger under påskud af at være journalist havde skaffet sig adgang og stillede det famøse spørgsmål til Statens Serum Institut og Sundhedsstyrelsen: ”Er der ingen sygdom?” Sundhedsstyrelsens direktør Søren Brostrøm afviste blankt spekulationerne om eksistensen af coronavirus som en myte, men manden var ikke overbevist og udtalte senere til TV2: ”Der er noget mystisk ved det her, der ikke passer sammen. Og vi får ikke alt at vide” (Andreasen, 2020). Det kom senere frem, at manden var medlem af det konspirationsteoretiske parti JFK21, hvis stifter blandt andet mener, at coronavirus er et fupnummer og at verden kontrolleres af en global sammenslutning af satanister (Mencke, 2018). Manden – og mange af de borgere der efterfølgende kommenterede Sundhedsstyrelsens opslag på Facebook med overskriften ”Ja! Ny coronavirus findes” – mente, at det var fuldstændig legitimt at forholde sig kritisk til sundhedsmyndighedernes officielle udmeldinger og videnskabelige data om coronavirus (Sundhedsstyrelsen, 2020).

Anti-vaccinekonspirationsteorier benytter pseudovidenskabelige og videnskabsafvisende argumenter og strategier og er derved i konflikt med normalvidenskaben, dvs. den officielle biologiske og lægevidenskabelige forskning og evidens på området. Det er dog grundlæggende problematisk at anskue

store dele af det vaccineskeptiske og konspirationsteoretiske spektrum som uvidende, og uinformerede og som havende ”lav kognitiv formåen eller kapacitet” (Poland og Jacobson, 2012: 860), da de snarere har et ”fetichistisk forhold til videnskab og den videnskabelige metode” (Brockhoff, Peters og Thorup, 2018: 89) og på mange måder har påtaget sig rollen som informerede medicinske forbrugere, der er vidende om potentielle bivirkninger, begrænsninger og problematikker ved vacciner. Ud fra en normalvidenskabelig synsvinkel vil man imidlertid anskue denne type vaccineskeptikere som mis- eller fejlinformerede og som nogen, ”der mangler en grundlæggende forståelse af sandsynlighed eller statistik” (Poland og Jacobson, 2012: 860). Billedet mudres yderligere af, at de ikke-faktuelle antagelser i mange konspirationsteorier ofte kombineres med sandsynlige eller ligefrem faktuelle oplysninger, f.eks. om medicinalindustrien, som i patenteringen af nye lægemidler har anvendt groft manipulerende og uetiske metoder (se f.eks. Gøetzsche, 2013).

Anti-vaccinekonspirationsteorier benytter pseudovidenskabelige og videnskabsafvisende argumenter og strategier og er derved i konflikt med normalvidenskaben, dvs. den officielle biologiske og lægevidenskabelige forskning og evidens på området. Det er dog grundlæggende problematisk at anskue store dele af det vaccineskeptiske og konspirationsteoretiske spektrum som uvidende, og uinformerede og som havende ”lav kognitiv formåen eller kapacitet”

Vi skal nu kaste et blik på de aktører og den del af anti-vaccinationsbevægelsen, som under coronapandemien var aktive online i forhold til at udbrede alternativ, skeptisk og konspirationsteoretisk misinformation om vacciner og som i nogle tilfælde har en økonomisk, ideologisk eller strategisk interesse i at så tvivl og mistillid til videnskaben og myndighederne.

Skepsis, mistillid og online konspirationsnetværk under coronapandemien

Lande med en generel høj tillid til sundhedsmyndighederne vil typisk have en høj vaccinedækning (Sundhedsstyrelsen, 2022: 22). Trods anti-myndighedsbevægelserne, som også herhjemme kom til udtryk i demonstrationer og vrede indslag mod politikere og sundhedsprofessionelle (Center for terroranalyse, 2023), har vi i Danmark under og efter coronapandemien generelt bevaret en høj tillid til sundhedsmyndighederne og en høj vaccinedækning. I Danmark oplevede vi ikke ligesom f.eks. i Storbritannien et generelt fald i tilslutningen til børnevaccinationsprogrammet, som herhjemme fortsat er på 97 pct. og for HPV-vaccinens vedkommende på 88 pct. (Sundhedsstyrelsen, 2022: 15-16). Sundhedsstyrelsen pegede i Årsrapporten fra 2019-2021 på, at covid-19 pandemien formentlig endda har øget befolkningens forståelse for alvoren af smitsomme sygdomme og vacciners vigtighed for forebyggelse (Sundhedssty-

relsen, 2021: 6). I Sundhedsstyrelsens tidligere citerede undersøgelse fra 2021 konkluderedes det, at ”de dominerende forklaringer på vaccinefravalg bunder i borgernes personlige afvejning af fordele og ulemper ved vacciner, deres bekymringer for, hvordan de får betydning for deres egen sundhed, og frygt for konsekvenser af vaccinen” (Sundhedsstyrelsen og Epinion, 2021: 6) samt at kun ”en mindre andel af de ikke-vaccinerede borgere giver udtryk for systemkritiske og konspiratoriske myter” (Sundhedsstyrelsen og Epinion, 2021: 19). Det billede ser noget anderledes ud, hvis vi vender blikket mod udlandet.

En undersøgelse fra sommeren 2020 af YouGov i samarbejde med avisen *The Guardian* viste, at 22 pct. af briterne og 14 pct. af danskerne mente, at myndighederne formentlig bevidst overdrev covid-19-dødstallet. To pct. af danskerne svarede, at coronavirus nok ikke eksisterer i virkeligheden. I Tyskland var tallet otte pct. (Henley og McIntyre, 2020). En international Gallup-undersøgelse fra 28 lande, også fra 2020, viste, at en tredjedel verden over troede på, at ”en fremmed magt bevidst havde skabt pandemien” (Gallup, 2020). I Tyskland opstod i løbet af pandemien det særlige *Querdenken*-fænomen, der ligesom den amerikanske pendant *conspirituality*, betegnede en sammen-smeltning af spirituelle, alternative livsforståelser med konspirationsteorier om, at myndighederne bevidst skjulte vaccinnens bivirkninger og hemmeligholdt alternativ viden, men promoverede vaccinen for at opnå økonomiske fordele og kontrol over befolkningen (se f.eks. Ward og Voas, 2011; Asprem og Dyrendal, 2015). Conspirituality-fænomenet var især tydeligt under demonstrationer og i gadebilledet, hvor deltagere benyttede bannere og slogans indeholdende sætninger som ”Nej til tvangsvaccination” og ”Min krop, mit valg”. De købte ind i argumenterne om, at sundhedsmyndighederne ville tvinge befolkningen til at blive vaccineret ud fra skjulte, fordækte motiver, og at vaccination grundlæggende er i modstrid med det enkelte menneskes frihedsrettigheder og ret til at leve ”alternativt” (Spinney, 2021).

Den uafhængige ngo, *The Center for Countering Digital (CCDH)* undersøgte i 2020 vaccinemodstanden på de sociale medier og nåede frem til, at der findes et lukket økosystem, som promoverer konspirationsteorier og ekstreme anti-vaccinationsholdninger. CCDH inddeler anti-vaccinationsbevægelsen online i fire grupper, som undertiden overlapper: Ledende aktivister, konspirationsemprenerer, konspirationsteoretikere og online grupper.

De ledende aktivister og anti-vaxx-influencere er politiske aktivister, som arbejder fuld tid på at promovere og popularisere anti-vaccinationsholdninger. De fremstår som bevægelsens eksperter og kendisser, hvis rolle det er at give troværdighed til den information, som spredes. Kendte internationale skikkelser er den tidligere læge Andrew Wakefield, grundlæggeren af Children’s Health Defence, Robert F. Kennedy Jr. samt Barbara Loe Fisher, lederen af The National Vaccine Information Center. For eksempel promoverede Kennedy Jr. i 2020 på Instagram det argument, at medicinalfirmaerne ikke har nogen interesser i at sikre sig, at deres vacciner er sikre (CCDH, 2020: 20).

Konspirationsentreprenører eller produktudviklere af alternative præparater har en kommerciel og strategisk interesse i at promovere anti-vaccinationsinformation i forskellige reklamelignende opslag med det formål at sælge alternative sundhedsprodukter eller behandlingsformer, som ifølge deres beskrivelser virker som en bedre kur mod covid. Et eksempel er Instagramkontoen ”The Truth About Vaccines”, som i opslag gav råd om ”homøopatisk immunisering”. Opslagene lignede til forveksling officiel information fra sundhedsstyrelser (CCDH, 2020: 24). Mange af de alternative kanaler formår at skabe et billede af ekspertise og autoritet ved at imitere videnskabelig ekspertise og grafisk ligne videnskabelige kilder.

Konspirationsteoretikerne bruger anti-vaccinationsinformationen fra aktivisterne som led i en mere omfattende strategi med at promovere anti-systemisk perspektiv om myndighedernes, medicinalindustriens og videnskabens bedrag, herunder at covid er fake eller planlagt af magthaverne. Children’s Health Defense stod bag et opslag, som sprogligt lagde sig op ad QAnon-bevægelsen og identificerede ”Big Pharma som en del af den dybe stat” (CCDH, 2020: 29). QAnon er en yderliggående, primært højreekstrem, sammensværgelsesteori og internetbevægelse, som dyrker ideen om at afsløre og bekæmpe et komplot begået af en magtfuld samfundselite. Den opstod i 2016-2017 i kølvandet på præsidentvalget, hvor Donald Trump blev valgt.

Online grupper, fællesskaber og netværk består af mange forskellige, ”almindelige” mennesker, som er optagede af vaccinationsspørgsmålet, og som i So-Me-grupper diskuterer spørgsmål relateret til vacciner. Mange er forældre, som søger information på nettet ud fra en bekymring om vacciners sikkerhed og optagethed af ideen om naturlig immunitet. I lukkede grupper diskuterer de og deler alskens information, hvoraf meget ifølge CCDH stammer fra aktivisterne, entreprenørerne og konspirationsteoretikerne. For eksempel bliver det i mange grupper hyppigt diskuteret, om det er sundere for børns helbred at opnå immunitet uden vacciner. Diskussionerne i disse grupper absorberes af konspirationsteoretikerne, influencerne og entreprenørerne, som derefter kan målrette deres kommunikation fx ved at poste misinformation om, at ikkevaccinerede børn er sundere end vaccinerede (CCDH, 2020: 25). Mange af aktørerne går målrettet efter at plante usikkerhed hos forældre eller bestemte etniske grupper (CCDH, 2020: 32-4).

I Danmark så vi ikke helt samme omfang af denne type informationskredsløb, men ledende anti-vaccinationspersoner, der især kom fra spirituelle og alternative kredse, var aktive på de sociale medier og i forbindelse med de store corona-demonstrationer. Vaccineskeptiske partier som JFK21 og Frihedslisten var aktive både online og i gadebilledet. Lægerne Søren Ventegodt og Vibeke Manniche stod bag corona- og anti-vaccinations-misinformation, der blev spredt på de sociale medier. Psykoterapeuten Ole Vadum med 13.000 Facebookfølgere, musikeren og forfatteren Lars Muhl med 27.000 og sangeren Saseline Sørensen med 18.000 Facebookfølgere influerede grupper og debatter på de sociale medier, hvor det blandt andet handlede om retten til at

fravælge vaccine og alternative måder at styrke immunsystemet på (Peters og Bek-Thomsen, 2024: 205).

Den kontroversielle danske vaccinemodstander Per Brændgaard udtalte til avisen Information: ”Jeg tror godt på, at coronavirus findes, der er jo flere varianter, det er ikke noget nyt. Men i dette tilfælde er virussen blevet vabengjort i en psykologisk propagandakrig med formålet at misbruge frygten for covid-19 til at gennemføre en global fascistisk og kommunistisk politik” (Drivsholm, 2021). Udsagnet indrammer meget præcist den myndigheds-skepsis, som fik nogle danskere til at fravælge vaccinen.

Nogle mennesker udvikler en grundlæggende mistillid til myndighederne og usikkerhed om, hvorvidt man kan stole på læger, forskere, sundhedspersonale og sundhedsmyndigheder

Ifølge The Center for Countering Digital Hate har konspirationsteoriene og den pseudovidenskabelige misinformation den effekt, at mange mennesker bliver usikre på, hvad der er sand og falsk information (CCDH, 2020: 30-3). Nogle mennesker udvikler en grundlæggende mistillid til myndighederne og usikkerhed om, hvorvidt man kan stole på læger, forskere, sundhedspersonale og sundhedsmyndigheder. Usikkerheden om hvad man skal stole på, falder ikke altid ud til de officielle sundhedsmyndigheders fordel og kan i nogle tilfælde udvikle sig til konspirationsteorier om, at myndigheder og eksperter lyver om vacciner.

Hvordan kan sundhedsprofessionelle imødegå anti-vaccinationskonspirationsteorier?

Anti-vaccinekonspirationsteorier benytter som vist i det foregående en række pseudovidenskabelige og videnskabsafvisende argumenter og strategier og er således i konflikt med normalvidenskaben, dvs. den officielle biologiske og lægevidenskabelige forskning og evidens på et givent område. De influerer ikke kun på holdninger, men også på personers handlinger, politiske valg og adfærd i øvrigt (Goertzel, 2010; Marques, Douglas og Jolley, 2022; Douglas og Jolley, 2014b) og kan være en forhindring for vaccinetilslutningen. Der er en negativ sammenhæng mellem troen på anti-vaccinationskonspirationsteorier og det at blive udsat for konspirationsteorier f.eks. på nettet og så villigheden til at lade sig vaccinere (Jolley og Douglas, 2014a; Marques, Douglas og Jolley, 2022). En undersøgelse ligeledes fra 2014 viste, at folk, som tror på sundhedsrelaterede konspirationsteorier, er mindre tilbøjelige til at gå til lægetjek og til at lade sig vaccinere mod influenza (Wood, 2014). Det er et potentielt samfunds- og sundhedsmæssigt problem, som myndighederne verden over i stigende grad forholder sig til og også har en interesse i at modvirke (Eskola o.a., 2015; Leonard og Philippe, 2021; Burki, 2020; WHO, 2020). Der er noget, der tyder på, at når modstanden ikke kun har rod i bekymring og frygt for vacciners skadelige virkninger, især hvad angår børn, men også udspiller sig som en vrede imod, mistillid til og afvisning af de officielle videnskanaler,

så kan den være vanskelig at ændre på og forsøge at modvirke (CCDH, 2020: 30-1). Den er ligeledes vanskelig at gøre op med, når holdningerne rodfæster sig hos grupper og individer og bliver til en identitet eller form for "livsmission", der er i opposition til mainstreamsamfundet (Poland og Jacobson, 2012: 860). Konspirationforskeren Ted Goertzel formulerede i 2010 videnskabens opgave og udfordring med at tackle anti-vaccine- og sundhedskonspirationsteorier således:

"At respondere på konspirationsteorier og 'skeptikere' trækker videnskabsfolk ind i arenaer, hvor objektiv information har mindre at sige end følelsesmæssig appel, ikke understøttede beskyldninger og uverificerede spekulationer. Videnskabsfolk er forståeligt nok tilbageholdende med at blive fanget i sådanne debatter, men de er nogle gange uundgåelige, når det bliver nødvendigt for videnskabsfolk at udtrykke deres bekymring offentligt. Det er derfor både af stor værdi og vigtighed at forstå logikken i de konspirationsteoretiske argumenter og den bedste måde at imødegå dem" (Goertzel, 2010: 493, oversat af forfatter).

Gennem de seneste år er der opstået et tværvideenskabeligt forskningsfelt mellem sundhedsprofessionelle, læger, psykologer og forskere med samfunds- eller humanvidenskabelig baggrund, der undersøger de forskellige årsager til vaccineskepsis og særligt de mere ekstreme dele af spektret, som benytter konspirationsteoretisk og pseudovideenskabelig argumentation. Herunder også hvad myndigheder, sundhedsprofessionelle og videnskabsfolk i praksis stiller op med den type alternative opfattelser, eller sagt med Goertzels ord – hvordan man bedst imødegår dem både på samfunds- gruppe- og individniveau (se f.eks. Goldenberg, 2021; MacDonald, 2015; Marques, Douglas og Jolley, 2022; Eskola o.a., 2015; Leonard og Philippe, 2021; Leask, 2012; Spinney, 2021).

På baggrund af denne artikels analyse af vaccineskepsis som et bredt spektrum af mange forskellige holdninger, og navnlig karakteren af pseudovideenskabelige og videnskabs skeptiske elementer som fremherskende i store dele af skepsissen, kan der argumenteres for, at sundhedsprofessionelle på individniveau først må foretage en afdækning af, hvilke typer af holdninger og argumenter der er tale om, og hvor rodfæstede de er i personers og gruppers identitet, samt i hvor høj grad der benyttes konspirationsteoretiske argumenter. Det kræver i første trin, at de sundhedsprofessionelle kender til logikken i konspirationsteorier og pseudovideenskab og interesserer sig for de bevæggrunde, som grupper og personer har for at indtage vaccineskeptiske holdninger, hvad enten det er en oplevet usikkerhed, mistillid til staten og myndigheder generelt, angst for skadelige bivirkninger, personligt oplevede erfaringer med vaccineskader eller alternative sundhedsopfattelser – eller en kombination af flere elementer (Marques, Douglas og Jolley, 2022: 383). Som Marques, Douglas og Jolley (2022: 382-3) argumenterer for, udfylder sundhedsrelaterede konspirationsteorier forskellige behov hos patienter og borgere: De reducerer

usikkerhed og sårbarhed samt følelsen af manglende kontrol eller følelsen af at være marginaliseret.

Dernæst må sundhedspersonale udvikle strategier til at indgå i dialog med konspirationsteoretikere (Leask, 2012; Leonard og Philippe, 2021: 4). Hvis vaccineskepsis ikke primært skyldes manglende viden eller manglende kognitiv formåen, men tværtimod baserer sig på følelser af usikkerhed, som er blevet mindsket gennem egen research og tro på alternative, pseudovidenskabelige og konspiratoriske teorier, der tilbyder personen en sikker grund, så vil strategien med at forsøge at *debunke*, 'mod-informere' eller præsentere for korrekte videnskabelige data i mange tilfælde prelle af og kun have en ringe effekt (Leonard og Philippe, 2021: 4; Marques, Douglas og Jolley, 2022: 383).

Ved at anerkende de underliggende behov, som konspirationsteorien opfylder hos personen, er der basis for en dialog og for at patienten på et tidspunkt i samtalen eller samtalerne vil åbne sig for andre argumenter

Første led i kommunikationen er at lytte opmærksomt til patientens bekymringer og møde deres behov, f.eks. behovet for at føle, at man har sikker viden og kontrol over egen sundhed. Ved at benytte en empatisk, forstående og fordomsfri tilgang skabes der en tillidsfuld relation mellem borgeren og den sundhedsprofessionelle, som kan være med til at skubbe til borgerens holdninger og opfattelser. I praksis skabes denne relation ved at: 1. Stille spørgsmål og lytte. 2. Vise empati og forståelse for bekymringer. 3. Anerkende vigtigheden af at stille kritiske spørgsmål til vacciner. 4. Arbejde på at genskabe personens følelse af kontrol og 5. At fremhæve, at konspirationsteorierne er langt mindre udbredte, end vi tror (Marques, Douglas og Jolley, 2022: 382). Ved at anerkende de underliggende behov, som konspirationsteorien opfylder hos personen, er der basis for en dialog, og for at patienten på et tidspunkt i samtalen eller samtalerne vil åbne sig for andre argumenter. Leask o.a. (2012: 4) oplister på baggrund af et større litteraturstudie følgende strategier som hjælpsomme i forhold til at kommunikere med forældre, der er usikre på vacciner: Indtage et interesseret og imødekommende kropssprog, hjælpe med at udtrykke og formulere bekymringer, spørge om tilladelse til at diskutere opfattelser, lytte empatisk og anerkendende, kunne vurdere graden af omstillingsparathed, give information om fordele og ulemper ved vaccination og at tilbyde informationsmateriale.

Der er således flere studier, der indikerer, at den fordomsfri dialog og opbygning af en tillidsfuld relation mellem borgeren og den sundhedsprofessionelle på individniveau formår at rykke patienters holdninger og tro på anti-vaccinationskonspirationsteorier. Ulempen ved denne tilgang er, at den er tidskrævende og typisk kræver flere møder mellem borgeren og den sundhedsprofessionelle for at opbygge den nødvendige tillid. Tid, som sundhedsprofessionelle ofte ikke har i en travl hverdag. Desuden kræver den opmærksomhed på pro-

blemstillingen på samfundsplan og efteruddannelse af sundhedspersonale, særligt i forhold til at forstå mekanismerne bag konspirationsteorierne og træne dialogteknikker.

Troen på anti-vaccinationskonspirationsteorier har betydelig indflydelse på borgeres holdninger til spørgsmål om sygdom og sundhed samt fravalg af vacciner og handlinger i forhold til øvrige sundhedstilbud. Det er et problem i forhold til folkesundheden og til at sikre en høj vaccinationsdækning, som igen er forudsætning for, at smitsomme virussygdomme ikke spreder sig i en befolkning eller et lokalområde. Senest har WHO igen fremhævet bekymringerne for spredning af konspirationsteorier om vacciner i forhold til bekæmpelse af en fremtidig pandemi, som eksperter desværre vurderer som et sandsynligt scenarie (WHO, 2024). Forskning i anti-vaccinationskonspirationsteorier og forebyggelse heraf bør i fremtiden fokusere på sammenhængene mellem samfunds-, gruppe- og individ-niveauet, udvikle kommunikationsstrategier til gavn for myndigheder og sundhedsprofessionelle samt foretage flere tværvideenskabelige studier, der kombinerer viden fra det sundhedsvideenskabelige felt med social- og humanvidenskabelige tilgange.

Referencer

- Andreasen, Kasper B. (2020), "Konspirationsteori delt igen og igen, og tirsdag blev myndigheder bedt om at forholde sig til den", *tv2.dk*, 29. september.
- Asprem, Egil og Asbjørn Dyrendal (2015), "Conspirituality Reconsidered: How Surprising and How New is the Confluence of Spirituality and Conspiracy Theory", *Journal of Contemporary Religion*, 30(3): 367-82.
- Barkun, Michael (2016), "Conspiracy Theories as Stigmatized Knowledge", *Diogenes*: 1-7.
- Blaskiewicz, Robert (2013), "The Big Pharma conspiracy theory", *Medical Writing*, 22(4): 259-61.
- Bonderup, Gerda (2006), *Det medicinske politi. Sundhedspolitikken i Danmark 1750-1860*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Brockhoff, Maria, Rikke Alberg Peters og Mikkel Thorup (2018), *Den skjulte sandhed. Konspirationsteorier, magt og konflikt*, Aarhus: Klim.
- Burki, Talha (2020), "The online anti-vaccine movement in the age of COVID-19", *The Lancet*, 2(10): e504-5.
- Center for Countering Digital Hate (2020), "The Anti-vaxx Playbook", December.
- Center for Terroranalyse (2023), "Vurdering af terrortruslen mod Danmark", PET, marts.
- Douglas, K.M. og R.M. Sutton (2023), "What Are Conspiracy Theories? A Definitional Approach to Their Correlates, Consequences, and Communication", *Annual Reviews of Psychology*, 74: 271-98.
- Drivsholm, Louise Schou (2021), "Blokeret burger efter vaccinekritik på Facebook: Hvis vi tager fejl, må I latterliggøre os, ikke udelukke os", *Information*, 13. februar.
- Eskola, Juhani o.a., (2015), "How to deal with vaccine hesitancy?", *Vaccine*, 33: 4215-7.
- Gordin, Michael D. (2021), *On the Fringe. Where Science Meets Pseudoscience*, Oxford: Oxford University Press.
- Jolley, Daniel og Karen M. Douglas (2014a), "The Effects of Anti-Vaccine Conspiracy Theories on Vaccination Intentions", *PLoS ONE*, 9(2): 1-9.
- Jolley, Daniel og Karen M. Douglas (2014b), "The social consequences of conspiracism: Exposure to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and to reduce one's carbon footprint", *British Journal of Psychology*, 105(1): 35-56.
- Gallup International Association (2020), "The Coronavirus: a Vast Scared Majority Around the World", 26 marts, www.gallup-international.com/survey-results-and-news/survey-result/the-coronavirus-a-vast-scared-majority-around-the-world
- Goertzel, Ted (2010), "Conspiracy theories in science", *EMBO Reports*, 11(7): 493-9.
- Gøtzsche, Peter (2023), *Dødelig medicin og organiseret kriminalitet. Hvordan medicinalindustrien har korrumpet sundhedsvæsenet*, København: People's Press.
- Henley, Jon og Niamh McIntyre (2020), "Survey uncovers widespread belief in 'dangerous' Covid conspiracy theories", *The Guardian*, 26. Oktober, www.theguardian.com/world/2020/oct/26/survey-uncovers-widespread-belief-dangerous-covid-conspiracy-theories
- Larsen, Klaus (2015), "Mæslingeudbrud rammer Californien", *Ugeskrift for læger*, 27. januar, <https://ugeskriftet.dk/nyhed/maeslingeudbrud-rammer-californien>
- Leask, Julie et. al. (2012), "Communicating with parents about vaccination: a framework for health professionals", *BMC Pediatrics*, 12(154): 1-11.

- Leonard, Marie-Jeanne og Frederick L. Philippe (2021), "Conspiracy Theories: A Public Health Concern and How to Address It", *Frontiers in Psychology*, 12: 1-6.
- Marques, Matthew D., Karen M. Douglas og Daniel Jolley (2022), "Practical recommendations to communicate with parents about health-related conspiracy theories", *The Medical Journal of Australia*, 2016(8): 381-4.
- McDonald, Noni E. (2015), "Vaccine hesitancy: Definition, scope and determinants", *Vaccine*, 33: 4161-4.
- Mencke, Mathias Sonne (2018), "Mads Palsvig fra partiet JFK21: 'Hillary Clinton er pædofil, og Dan Jørgensen er sadomasochist'", *Information*, 20. januar.
- Mole, Beth (2024), "Measles erupts in Florida school where 11% of kids are unvaccinated", *Ars Technica*, 20. Februar, <https://arstechnica.com/science/2024/02/measles-erupts-in-florida-school-where-11-of-kids-are-unvaccinated/>
- Newman, Devora, Stephan Lewandowsky og Ruth Mayo (2022), "Believing in nothing and believing in everything: The Underlying cognitive paradox of anti-COVID-19 vaccine attitudes", *Personality and Individual Differences*, 189: 1-6.
- Peters, Rikke A. og Jakob Bek-Thomsen (2024), *Anti-Vaccinemodstandens historie*, Gads Forlag.
- Poland, Gregory A. og Robert M. Jacobson (2011), "The Age-Old Struggle against the Antivaccinationists", *New England Journal of Medicine*, 362(2): 97-9.
- Poland, Gregory A. og Robert M. Jacobson (2012), "The Clinician's guide to the anti-vaccinationists' galaxy", *Human Immunology*, 73: 859-66.
- Raes, Marie (2021), "Jeg stoler på mit immunforsvar", *Midtjyllands Avis*, 19. januar.
- Riedel, Stefan (2005), "Edward Jenner and the history of smallpox vaccination", *BUMC Proceedings*, 18(1): 21-5.
- Schernhammer, Eva o.a., (2021), "Correlates of COVID-19 vaccine hesitancy in Austria: trust and the government", *Journal of Public Health*, 44(1): 106-16.
- Spinney, Laura (2021), "Could understanding the history of anti-vaccine sentiment help us overcome it?", *The Guardian*, 26. januar, www.theguardian.com/society/2021/jan/26/could-understanding-the-history-of-anti-vaccine-sentiment-help-us-to-overcome-it
- Stein, Richard A. (2017), "The golden age of anti-vaccine conspiracies", *GERMS*, 7(4): 168-70.
- Sundhedsstyrelsen (2020), "'JANUARY CORONAVIRUS FINDES'", Facebook, 30. september.
- Sundhedsstyrelsen (2021), "Statusrapport", Børnevaccinationsprogrammet 2019-2021.
- Sundhedsstyrelsen og Epinion (2021), "Årsager til ikke at lade sig vaccinere", Kvalitativ undersøgelse.
- Sundhedsstyrelsen (2022), "Statusrapport", Børnevaccinationsprogrammet 2022.
- van Prooijen, Willem o.a., (2023), "Conspiracy beliefs prospectively predict health behaviour and well-being during a pandemic", *Psychological Medicine*, 53(6): 2514-21.
- Ward, Charlotte og David Voas (2011), "The Emergence of Conspiracy", *Journal of Contemporary Religion*, 26(1): 103-21.
- Wolfe, Robert M. og Lisa K. Sharp (2002), "Anti-vaccinationists past and present", *BMJ*, 325: 430-2.
- Wood, Oliver T. (2014), "The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions", *PLoS ONE*, 9:e89177.
- World Health Organization (2019), "Ten threats to global health in 2019", www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019
- World Health Organization (2022), "Understanding the behavioural and social drivers of vaccine uptake", *WHO Position paper*, May, <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/354458/WER9720-eng-fre.pdf>
- World Health Organization (2024), "WHO Director-General's speech at the World Governments Summit", 12. februar, www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-speech-at-the-world-governments-summit---12-february-2024
- Zipprich, Jennifer o.a., (2015), "Measles Outbreak – California, december 2014-February 2015", *Centers for Disease Control and Prevention*, 64(06): 153-4, www.cdc.gov/mmwr/preview/mmwrhtml/mm6406a5.htm